

Uusaja arheoloogia Eestis

Erki Russow

Sissejuhatus

Inimesed on ümbritsevat keskkonda mõjutanud ning seda oma soovide järgi ümber kujundanud tuhandeid aastaid, kuid iial pole inimtegevuse mõju olnud nii ulatuslik kui viimaste aastasade jooksul. Alates 15. sajandi lõpust aset leidnud murrangulised sündmused, olgu selleks siis kas laastavad sõjad, Euroopa ekspansioonipoliitika, tööstusühiskonna teke või mõni muu faktor, on vorminud kultuurmaastiku kogu maailmas varasemaga võrreldes senitundmatuks. Mitmed sündmused ja protsessid on olnud aluseks paljudele tänapäeva aktuaalsetele probleemidele – urbaniseerumisele, globaliseerumisele ja industrialiseerimisele, kui nimetada mõnda üksikut. Nende probleemide tekkepõhjuse seletamisele ning protsesside edasise arengu hindamisele on pühendunud paljud teadusharud, sh ajalooteadus. Arheoloogia roll on selles tegevuses jäänud kuni viimase ajani küllaltki tagasihoidlikuks, kuid arengud mujal maailmas tõendavad, et uusaja uurimisse võivad oma panuse anda ka arheoloogid (nt Orser 1996; Tarlow & West 1999). Käesolevas artiklis antakse põgus ülevaade uusaegsetele muististele keskendunud arheoloogilisest uurimistööst Eestis.

Traditsiooniliselt peetakse Eestis kesk- ja uusaja vaheliseks piiriks 16. sajandi keskpaika, mil Liivi sõja (1558–1583) käigus 1561. a kadus poliitiliselt kaardilt viimane keskaegne riiklik moodustis Liivimaal (Laur 1999, 36). Endiste iseseisvate vaimulike riikide asemel kuulus Eesti ala järgnevate sajandite vältel Taani, Poola, Rootsi ja Vene riigi koosseisu. Eesti edasisele arengule oli neist kõige suurem mõju allumisel Rootsi kuningriigile (1578–1710) ja Vene tsaaririigile (1710–1917). Selge jälje tänapäevase kultuurmaastiku kujunemisele jätsid ka Eesti Vabariigi esimesed paarkümmend iseseisvusaastat (1918–1940) ning nõukogude okupatsiooni ajal (1940–1941/1944–1991) toimunud suured ümberkorraldused linna- ja maaelu tsentraliseerimisel. Üldjoontes liigendatakse kõnealust ajavahemikku varauusajaks (16. saj keskpaik – 18. saj lõpp), uusajaks (19. saj) ning uusimaks ajaks (20. saj).

Lähenedes kesk- ja uusaja eristamisele arheoloogilise ainese põhjal, tuleb tõdeda, et kahe ajastu vahelise sümboolse piiri määratlemine pakub erinevaid tõlgendamisvõimalusi. Eesti 15.–17. sajandi esemelist kultuuri analüüsid näeme, et 16. sajandi esimestel aastakümnetel said alguse mitmed tendentsid, mis peegeldavad selgelt vaimse ja füüsilise keskkonna muutumist. Näiteks linnaelanike majapidamises hõlmasid uuendused ruumide interjöörü ja struktuuri, mis rõhutas varasemast enam kodukesket religioossust, poliitilisi veendumusi ja individuaalsust (nt Vunk 2000; Russow 2005a; Kodres 2005a-b). Mentaliteedimuutusi kajastavad ka matmiskombed, kus 16. sajandi

esimese poole matuste juures täheldatakse mündi- ja ehteleidude arvu tõusu (Valk 2004b, 108). Samuti ei tohi ära unustada, millist mõju avaldas maal ja linnas avaliku ruumi visuaalsel ümberkujundamisel 16. sajandi teisel veerandil toimunud usupuhastus, mis tõi endaga kaasa keskajast tuttavate katoliiklike monumentide lammutamise või asendamise protestantlike sümbolitega. Samasse aega jäävad ka mastaapsed kaitsevööndite rajamised või täiendamised ümber keskaegsete kaitserajatiste (nt Zobel 2005). Teisalt tuleb rõhutada Liivi sõja mõju Eesti ala edasisele arengule: lisaks varasema riikliku korralduse hävitamisele jättis sõda oma jälje keskajal kujunenud kultuurmaastikule. Peale Tallinna hävis sõjategevuses valdav enamik linnaliste keskuste hoonestusest ning erinevate vaenupoolte kokkupõrked tõid endaga kaasa maa laastamise. Selle tulemusena muutus Liivimaa pale võrreldes 16. sajandi algusega tundmatuseni, mistõttu võime kesk- ja uusaja vahelise mõttelise piiri tõmmata kas aastasaja esimesse (muutused mentaliteedis) või teise (muutused maastikul) poole. Pigem tuleks 16. sajandit pidada siirdeajastuks keskaja religioosset ühiskonnast uusaegsete rahvusriikide sekulariseeritud keskkonda.¹

Varaseim huvi uusaja arheoloogia vastu

Keskendudes järgnevalt Eesti uusaegsete objektide arheoloogilisele uurimisele, tuleb esmalt tõdeda, et kõnealuse perioodi muistiseid käsitletakse tavaliselt orgaaniliselt koos varasemate sajandite ainesega ning seetõttu ei saa uusaja arheoloogiast kui iseseisvast uurimissuunast Eestis hetkel veel kõneleda. Samas on see mõistetav, sest sellist selget piiri nagu muinasaja ja keskaja vahel ei ole siinmail võimalik välja tuua: kui 13. sajandi alguse kristliku invasiooni tulemusel toimusid Eesti kultuurmaastikus drastilised muudatused (linnade teke, uut tüüpi arhitektuuri ilmumine, esemelise kultuuri mitmekesisustumine jne), siis 16. sajandi usulised, poliitilised ja majanduslikud uuendused tuginesid eelmiste sajanditega välja kujunenud pärandile. Seega oleks soovitatav tulevikus vältida perioodipõhiste (keskaeg, uusaeg, uusim aeg jne) eristuste pruukimist arheoloogias ning tulenevalt sarnastest arengutest mujal Euroopas (vrd nt Newman *et al.* 2001, 305) kaaluda kirjaühiskonna materiaalseste jäänuste käsitlemisel hoopis laiemat kandepinnaga termini – ajalooline arheoloogia – kasutamist.

Uusaegse esemelise kultuuri vastu tunti sporaadiliselt huvi alates esimestest baltisakslaste poolt organiseeritud arheoloogilistest kaevamistest Liivimaa ajaloolistel muististel (vt Russow *et al.*, käesolev kogumik). Siiski piirdus see esmajoones erandlike, s.o terviklike või esteetiliselt silmapaistvamate esemete kogumisega. Teaduslikku huvi 16. sajandist või hilisemast perioodist pärinevate leidude vastu tollal reeglina ei tundud ning nii jäädigi hilise leiumaterjali kajastamisel kaevamistulemuste publitseerimisel üsna üldsõnaliseks (nt Frank 1906, 322).²

Esimesed spetsiaalselt uusaja muististele keskendunud uurimistööd³ said teoks pärast Teist maailmasõda, mil ajavahemikus 1958–1961 uuriti kunstiteadlase Maks Roosma (1909–1971) juhtimisel 17. sajandi klaasimanufaktuuri Hiiumaal Hütis. Kuigi ajalisel langesid need kaevamised kokku tööstusarheoloogia esilekerkimisega mujal Euroopas, oli Hüti klaasitöökoja (tegutses vaheaegade aastatel 1628–1664) uurimine ajendatud ainult Roosma isiklikust huvist uurida lähemalt Eesti klaasitööstuse vanimaid jälgi. Oma ajastu kontekstis oli tegemist sedavõrd erandliku

¹ Loomulikult ei olnud need arengud sirgjoonelised – nii näiteks leidis 16. sajandi lõpul ja 17. sajandi alguses Poola riigi koosseisu kuulunud Lõuna-Eestis aset jesuiitide poolt organiseeritud aktiivne vastureformatsioon.

² Teadaolevalt käsitles ühena esimestest uusaegseid esemeleide Johann Christoph Brotze Liivimaa muistiseid tutvustavas kümneköitelises koguteoses “Sammlung verschiedener Liefländischer Monumente, Prospective, Wapen etc.” Näiteks on selles põhjalik joonis Porkunist leitud 1590. aastast pärit Sieburgi kivikeraamilisest kannust (Russow 2002b) ja Tartus 1780. a päevavalgele tulnud 1604. a valminud Westerwaldi kivikeraamilisest kannust. Tartu leidu peeti sedavõrd erakordseks, et see otsustati kinkida tsaar Aleksander I-le.

³ Pärast käesoleva artikli valmimist juhtis kolleeg Ulla Kadakas minu tähelepanu mitmele Eesti ajalehtedes avaldatud lühiuudisele (vt Eesti ajakirjanduse analüütiline bibliograafia – <http://www2.kirmus.ee/biblioserver/index2.php>). Selgub, et 1920.–1930. aastatel tunti elavat huvi uusaegsete muististe vastu. Nii näiteks korraldati 1930. aastatel Narvas välitöid 17. sajandi kindlustuste uurimiseks; Lääne-Eestis viis kohalik ajalooalset läbi kaevamisi Haapsalu Võllamäel ning uuris 17.–18. sajandi kalmistut Kiideval jne. Kahjuks pole teadaolevalt valminud või säilinud ühtegi uurimistööde aruannet.

sündmusega, et autor pidas monograafias vajalikuks toonitada välitööde organiseerimisel varasemate kogemuste puudumist ning objekti uurimiseks kasutatud spetsiaalset metoodikat (Roosma 1966, 13).

Samalaadne olukord, kus kaevamis- ja restaureerimistöde käigus päevavalgele tulnud uusaegsete ehitusjäänuste ning esemeleidude vastu tundsid huvi ainult kunstiajaloolased, kestis kuni 1970. aastate alguseni. Tänu kunstiajaloolaste (esmajoones Helmi Üpruse ja Marta Männisalu) isiklikule initsiatiivile täienesid kohamuuseumide kogud mitme olulise leiukompleksi võrra. Siinkohal väärib erilist esiletõstmist kaks Tallinna vanalinna restaureerimistödega seotud leiukogumit: Lai tn 29 uuringute käigus päevavalgele tulnud esinduslik 18. sajandi klaasi- ja portselanikollektsioon (Böckler & Maiste 1993) ning Tallinna raekojas 1959.–1962. a restaureerimisel toimunud kaevetööde ajal avastatud 16.–19. sajandi leiud, mis publitseeriti uurimistöid kajastavas raamatus (Böckler 1964, 34, joon. 74–78). Selgelt kunstiajaloolise rõhuasetusega olid ka 1970.–1972. a Põltsamaa linnuses toimunud arheoloogilised kaevamised, kus kunstiajaloolase Jüri Kuuskemaa juhendamisel otsiti 18. sajandi viimasel kolmandikul tegutsenud portselanimanufaktuuri tooteid (Kuuskemaa 2005, 193 jj).

Keskaja arheoloogia ülevaatest (Russow *et al.*, käesolev kogumik) selgus, et 1960. aastate lõpust hakati keskaegsete muististe uurimisel pidama vajalikuks arheoloogide osalust. See rõhuasetuse muudatus puudutab ka uusaega: linnades ning linnustel toimunud uurimistödega koguti tavaliselt informatsiooni veel hilisemategi sajandite kohta. Samas tuleb rõhutada, et see tegevus ei olnud omaette eesmärk. Osalt oli põhjuseks materjali vähene tundmine,⁴ teisalt täpsemalt püstitatud uurimisülesannete puudumine. Seetõttu ladestus muuseumide ning teadusasutuste fondidesse 1970.–1980. aastatel arvukalt uusaegseid leide (eriti kahleid ja savipiipe), kuid selle ajendiks ei olnud teaduslik huvi uusaegse materiaalse kultuuri vastu, vaid hoopis muinsuskaitsele nõuded. Peamiselt hõlmasid sellised uurimistööd päästekaevamisi Tallinna (nt 2700 m² Dunkri tn, 1982 Tamm – rikkalik 17.–18. sajandi esemeline materjal ning hoonestuse jäänused) ja Tartu keskaegsetes linnasüdamikes ning linnakindlustuste ja linnuste ehitisarheoloogilisi uuringuid. Samuti kaevati arvukalt teede ehitamise tõttu hävimisohus olevaid hiliseid kalmistuid (nt Loku, 1976 Molvõgin; Vooreküla, 1980 Aun) ja mitmeid maa-asulaid, mille intensiivsem elutegevus jäi hiliskeskaega ning varauusaega (nt Uderna, 1987–1989 Lang ja Ligi; Lehmja, 1985–1989 Lavi). Ainukeseks erandiks oli allveearheoloogia, kus uuriti tõsisemalt uusaegseid objekte. Kõrvuti vanemate vrakileidude otsimisega tegelesid Meremuuseumi allveearheoloogid 1980. aastatel aktiivselt ka hiliste laevajäänuste väljaselgitamisega (nt Mäss 1990b). Peale selle osalesid arheoloogid 1980. aastate lõpul koos ajaloolastega Eesti 20. sajandi suurkujude säilmete ning teiste nõukogude repressioonide käigus traagiliselt hukkunud isikute otsimisel (lähemalt Lõugas 1991b).

Hiliskeskaegsete ning uusaegsete muististe arheoloogiline uurimine intensiivistus 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate esimesel poolel, mil hüppeliselt kasvas ehitustegevus ajaloolistes linnasüdamikes. Uusaja arheoloogia seisukohast tuleb kõige enam rõhutada uurimisareali laienemist: kui varasematel aastakümnetel keskendusid päästekaevamised põhiliselt Tallinna ja Tartu vanalinnale, siis alates sellest ajast peeti oluliseks pöörata tähelepanu nii eeslinnade kui ka väikelinnade uurimisele. Kõnealuste muudatuste ajendiks ei olnud siiski suurenenud arheoloogiline huvi 16.–19. sajandi muististe vastu, vaid eeskätt muinsuskaitseline soov tugevdada kontrolli ajalooliste linnasüdamike uuendamise käigus toimuvate protsesside üle. Selle tulemusena kehtestati 1990. aastate keskpäigaks ajalooliste linnasüdamike ümber muinsuskaitsevööndid, mis omakorda tõi kaasa nõude, et ala tuleb enne ehitustegevust arheoloogiliselt läbi uurida. Tänu muinsuskaitselele piirangutele ongi just viimase viieteistkümnede aasta jooksul kasvanud nende mälestiste uurimine, mida varem ei peetud teaduslikust seisukohast arheoloogiliselt huvipakkuvaks. Kuigi 2005. aastaks on valdav enamik tehtud uurimistödest veel avaldamata, üritan anda põgusa ülevaate uusaja arheoloogia hetkesituatsioonist Eestis.

⁴ Kaevamisaruannetes oli näiteks tavapärane leidude dateerimine umbmääraselt ajavahemikku 13.–18. saj.

Uusaja arheoloogia hetkeolukord

Linnaarheoloogia

Tulenevalt kinnisvaraturu keskendumisest linnalisele ning linnalähedasele keskkonnale on alates Eesti Vabariigi taasiseseisvumisest kõige enam päästekaevamisi toimunud linnasüdames ning ajaloolistes eeslinnades. Tallinna ning Tartu vanalinna arheoloogilised uurimistööd on olnud tavaliselt küllaltki väikese ulatusega ning seoses aktiivse ehitustegevusega on hilisema (16.–19. saj) elutegevuse jäljed säilinud peamiselt mitmesuguste ehituskonstruksioonide näol.⁵ Märkimisväärselt paremini on säilinud uusaegsed ladestused mõlema linna ajaloolistes eeslinnades ja kindlustusvööndites, aga samuti väikelinnades, kus 19.–20. sajandi ehitustegevus ei ole olnud kuigivõrd intensiivne.

Viimase viieteistkümne aasta arvukatest arheoloogilistest päästekaevamistest tõstaksin esile vaid mõned ilmekamad näited kohtadest, kust on talletatud olulist lisateavet uusajast. Kõige enam on sellist informatsiooni kogutud elava arendustegevusega Tallinnas. 1990. aastatel koondus sinne aktiivne ehitustegevus kahte keskaegse eeslinna piirkonda: Tallinna lõunaküljel asunud Harju värava eeslinna ning kaguküljel paiknenud Kivisilla eeslinna alale. Harju värava eeslinna suuremad päästekaevamised on seotud Roosikrantsi tänava alguses asunud St. Barbara kalmistu (pausidega 1988–1999, Sokolovski ja Mäll) ning läheduses paiknenud hoonestuse uurimisega (1996 Sokolovski ja Ševaljov). Kuigi piirkonna varasemad elutegevusjäljed pärinevad 12.–13. sajandist, keskenduti väljakaevamistel varauusaegsete jäänuste uurimisele, sh St. Barbara kalmistu 16.–17. sajandi ühishaudade fikseerimisele. Seevastu Kivisilla eeslinnas toimunud välitöödel õnnestus mitmel pool dokumenteerida Tallinna varauusaegsete tööstusehitiste jäänuseid (püssirohuveskid ja 19. sajandi jalatsitehas Tartu maanteel, 1993–1994 Sokolovski) või jälgi varasemast tööstustegevusest (nt varauusaegne vasetööstus Maakri tänaval, 1994 Lavi). Samuti on selles piirkonnas uuritud ka hilist hoonestust ja 16.–18. sajandi kalmistut (pausidega 1993–2004 Aus, Mäll ja Sokolovski). Pealegi on nende töödega kogutud arvukalt 16.–18. sajandi leide, mistõttu Tallinna varauusaegsest esemeliselt kultuurist (nt Russow 2005b) saab üksikasjalikuma läbilõike just tänu selles piirkonnas toimunud kaevamistele.

Kuna Kivisilla eeslinn on nüüdseks enam-vähem täielikult hoonestatud, siis keskendub ehitustegevus juba järgmiste eeslinnade alale. Samas on erinevatel põhjustel (kultuurikiht hävinenud, uusaegne karjamaa, ehitustehnilised eripärad jms) arheoloogilised uuringud tavaliselt minimaalsed. Ühe erandina torkavad silma Tallinna edelapoolses eeslinnas – Kassisabas – aset leidnud päästekaevamised (2004 Kadakas). Seal avastati mantelkorstnaga kivihoone jäänused, mida kaevamisi juhatanud arheoloog tõlgendab 17. sajandi lõpul ning 18. sajandi alguses linna bastionide vööndi vahetus läheduses asunud mõisana. Ühtlasi on üha enam pälvinud arheoloogide tähelepanu ka 17.–18. sajandil ümber Tallinna kavandatud ja üksnes osaliselt valminud muldkindlustuste vöönd. Lisaks varasematel aastakümnetel toimunud väiksemamahulistele uuringutele (nt šurfimised 1980. aastatel) on 2003.–2005. a Tallinna linnavalitsuse tellimisel uuritud 17. sajandi lõpul ehitatud Wismari raveliini (2003 Talvar) ning kaardistatud bastionide vööndis olevaid käike (2004–2005 Kadakas). Viimaste aastate uuringutest Tallinnas väärivad eraldi mainimist veel 1999. a toimunud ehitusarheoloogilised uuringud tsaar Peeter I poolt rajatud Kadrioru (sks *Katharinenthal*) lossi pargis (1999 Talvar).

Tartu sai 18.–20. sajandi jooksul nii sõjategevuses kui ka korduvates tulekahjudes tugevasti kannatada ja seetõttu säilis Tartu vanalinna ajalooline hoonestus märksa ebahühtlasemalt kui Tallinnas.

⁵ Üheks erandiks on nn pööninguarheoloogia: Tallinna Raekoja pööningu restaureerimise ajal toimunud arheoloogiliste järelevalvetööde käigus (2002 Sokolovski) õnnestus avastada 15.–20. sajandist pärinev kultuurikiht. Üheks põnevamaks leiuks oli pööningult leitud nahkkott hästi säilinud dokumentidega 16. sajandi teisest kolmandikust. Uusi andmeid andis ka Tallinna Rootsi-Mihkli kiriku 18. sajandil ümberehitatud pööningu ehitusarheoloogiline uurimine (1999 Kadakas, lähemalt vt Kadakas 2001). Nende uuringute näol on tegemist pigem erandlike juhtumitega ning kahjuks ei ole selliste uurimistööde vajalikkust laiemalt teadvustatud. Kõnealuste objektide puhul torkab eriti ilmekalt silma uurimistööde killustatus: objekti erinevate osade (hoonete ja neid ümbritsenud kinnistu) dokumenteerimisega tegelevad enamasti erineva tausta, metoodika ja huvidega inimesed, kelle omavaheline koostöö on tavaliselt minimaalne.

Sellest tulenevalt täidab uusaja arheoloogia Tartus linna uurimise seisukohast eriti olulist rolli.⁶ Kuigi linnasüdames on viimase paarikümne aasta jooksul tehtud arvukalt arheoloogilisi päästekaevamisi ning järelevalvetöid, pakuvad uusaja arheoloogia vallas huvi eeskätt väljaspool keskaegset linnamüüri asunud alad. Neist on põhjalikumalt uuritud Tartu kagupoolset nn Riia eeslinna, kus alates 1980. aastate teisest poolest toimunud uurimistöödega kaevati läbi ligemale 8000 m² suurune ala (1986–1988 Aun ja Tiirmaa; 1990–1994 Aun; 1994–1998 Vissak). Kõnealuste päästekaevamistega keskenduti põhiliselt Tartu muinasaegse asustuse lokaliseerimisele ning keskaegsete struktuuride dokumenteerimisele, kuid ühtlasi on uuematel kaevamistel enam tähelepanu pööratud ka 17.–20. sajandil tekkinud ladestustele. Kui varem piirduiti eeskätt hiliste esemeleidude säilitamisega, siis viimaste aastate välitöödel on asutud ka hilise puit- ja kivihoonestuse dokumenteerimisele. Nii näiteks õnnestus nn Hansakvartalis toimunud ulatuslikel uuringutel (2001–2002 Vissak ja Heinloo; 2003 Sokolovski ja K. Jaanits) fikseerida 17.–18. sajandi puittorustik ning mitme ristpalkehitise jäänused.⁷ Varem on samas piirkonnas uuritud veel 18. sajandi vene õigeusu kalmistut (1987 L. ja K. Jaanits; 1991 Kalling). Mujal Tartu eeslinnades pole arheoloogilised välitööd Riia eeslinnaga võrdväärset ulatust saavutanud, kuigi väiksemate järelevalvetööde ning kaevamistega on kontrollitud varauusaegse Tartu asustusareali ulatust ka näiteks linna kirde- ja idaküljel Narva maanteel, Raatuse ja Pikal tänaval jne (2002–2004 Metsallik, Tvauri, Vissak) ning 17. sajandi muldkindlustusi linna lõuna- ja kaguküljel (nt 1999 Valk, Tvauri ja Jonuks). Linnasüdamikus toimunud uuringutest kõidavad tähelepanu uusaja poolelt ehitisarheoloogilised tööd Tartu Ülikooli peahoone keldrites Ülikooli tn 18 (1996 Aus ja Kadakas), järelevalvetööd 17. sajandil *Academia Gustaviana* õppehoonena kasutatud majas ja hoovis Jaani tn 8 (2003 Tvauri) ning dokumenteerimistööd Vene Uspenski õigeusu kirikus Magasini tn 1 (2005 Tvauri). Sarnaselt Tallinnaga ei ole peale mõne erandi Tartu vastavaid uuringutulemusi siiani publitseeritud.

Eesti väikelinnade ajaloolisi südamikke on viimase paarikümne aasta jooksul uuritud erineva intensiivsusega, sõltuvalt nii kohalikust muinsuskaitsealusest initsiatiivist, majanduslikest võimalustest kui ka säilimisulatuselt. Kahtlemata ei ole enamiku väikelinnade arheoloogiliste uurimistööde mahud võrreldavad Tallinna ja Tartuga. Ainsana saab nendega kõrvutada Pärnut, kus lisaks kommunikatsioonitrasside järelevalvetöödele on organiseeritud ka suuremaid arheoloogilisi päästekaevamisi. Ülejäänud väikelinnades piirduvad välitööd enamasti lühiajaliste uuringutega või keskenduvad pisematele probleemkaevamistele (nt keskaegsed linnused Viljandis, Lihulas, Haapsalus), mistõttu on tulemuste üldistamine uusaja uurimise seisukohast märgatavalt keerulisem. Sellist rõhuasetust peaks hästi peegeldama ka Eesti esimese uusaegse linna, 1563. a linnaõiguse saanud Kuressaare uurimisseis, kus peale paari üksiku põgusa arheoloogilise seire (1989–1990, 2003 Sepp) on kõik järgnevad uuringud keskendunud linna olulisemale vaatamisväärsusele – 13.–14. sajandist pärit Kuressaare piiskopilinnusele. Seetõttu on selle linna 16.–18. sajandi topograafia, rääkimata linnakodanike materiaalsest kultuurist, jätkuvalt *terra incognita*.

Täiesti vastupidine on olukord Pärnus, kus hilisemate sajandite ladestuste dokumenteerimisele pöörati tähelepanu juba alates esimestest suurematest arheoloogilistest päästekaevamistest 1990. aastate alguses (nt Munga 2, 1990–1991 Ü. Tamla; Hospidali 6, 1990 Udam; Uus 5/5, 1991 Vunk). Selle tulemusena saab Pärnu Muuseumi arheoloogiafondi talletatud leidude põhjal vaieldamatult parima ülevaate sellest, milline oli esemeline kultuur ühes Eesti (ranniku)linnas 16.–19. sajandil. Üksikuid uusajale keskendunud uurimistöid on aastate jooksul tehtud siiski ka teistes väikelinnades. Nii uuriti näiteks Narvas Rootsi keskvalduse poolt 17. sajandil rajatud kindlustusvööndisse kuulunud bastioni Triumph (1996–1997 Nikitjuk) ning viimasel ajal tuntakse huvi Narva barokse kesklinna vastu (2004–2005 Kriiska ja Lõhmus). Seoses mitmete kommunikatsioonitrasside rajamisega toimunud järelevalvetöödega fikseeriti tänavavõrgu kujunemist 17.–19. sajandi Rakveres (2000 Jaanits, Sarv ja Smirnov; 2003 Jonuks). Sarnaseid töid on tehtud mujalgi, kuid kokkuvõttes tuleb tõdeda, et väiksemate keskuste uusaegse arenguloo tõsisem arheoloogiline uurimine seisab alles ees.

⁶ Tartu linnaarheoloogia kohta on avaldatud kaks pikemat kokkuvõtet (Metsallik 1995; Vissak 1999), kuid hilisemate sajandite materjalil peatutakse neis pealiskaudselt.

⁷ Uuringute teisel etapil eemaldati ajale ning rahanappusele viidates 16.–20. sajandi ladestused mehaaniliselt, ilma igasuguste dokumenteerimiseta.

Maapiirkonnad

Väljapoole linnalisi asulaid jäävatest 16.–19. sajandi mälestistest on viimasel ajal põhjalikumalt kaevatud kahte liiki muistiseid – mõisaid ning matuseid kirikaedades ja külakalmistutel. Kuna matuseid ja matusekombeid käsitleb Heiki Valk oma ülevaates (vt Valk, käesolev kogumik, a), siis puudub siinkohal põhjus nendel pikemalt peatuda. Siiski väärrib rõhutamist fakt, et kõrvuti varauusaegsete kalmistute uurimisega on arheoloogid aktiivselt osalenud Teises maailmasõjas hukkunud sõdurite matusepaikade uurimisel. Saksa Sõjahaudade Hoolde Liidu aktiivse tegevuse tulemusena hõlmab see eeskätt saksa poolel sõdinute haudu. Seoses nende kaevamisega rajati Eestis spetsiaalseid sõjaväekalmistuid ning mitmel pool eeldas kalmistute loomine säilmete ümbermatmist, kus sporaadiliselt osalesid ka arheoloogid (nt OÜ Tael Lääne-Virumaal, OÜ Agu-EMS Nõmmel, Harjumaal jm). Samuti on arheoloogid sageli kontrollinud suulise pärimusega seotud 20. sajandi sõjategevust käsitlevaid leiuteateid ja tuvastanud juhuslikult avastatud ühishaudade vanust. Siiski tuleb tõdeda, et seesugune tegevus on tingitud eeskätt muinsuskaitsest, mitte aga teaduslikest huvidest. Ka mitme 18.–19. sajandi kiriku, kabeli ja krüpti uurimise (nt Viru-Nigula, 2004 Jonuks ja Johanson; Tallinna Kopli eeslinna kalmistu, 2004 Kadakas) algatas kohalik initsiatiiv.

Muinsuskaitse piirangutega on seotud ka mõisates ning mõisate ümbruses toimunud arheoloogilised ning ehitisarheoloogilised uuringud. Sageli on sellised tööd piiratud kommunikatsioonitrasside rajamise (Kalvi, 1998 Vissak), mõne varasema kõrvalhoone asupaiga selgitamise (Palmse, 2003 Jonuks) või ehitusdetailide taasavamisega (Albu, 1996 Lange), mistõttu uuringud jäid tavaliselt üsna tagasihoidlikeks. Vaid Lääne-Virumaal Kiltsi mõisas (2001–2003 Jonuks) tehtud uurimistööde maht oli sedavõrd ulatuslik, et võimaldas esitada keskaegse vasall-linnuse kohale 17.–18. sajandi kujunenud mõisahoonde kohta uue arenguskeemi.

Allveearheoloogia

Eesti Meremuuseumi ettevõtmisel on jätkunud 1978. a alanud uurimistööd veealuste kultuuriväärtuste avastamiseks ning dokumenteerimiseks. Eeskätt hõlmab see teadur Vello Mässi tööd Eesti põhja- ja läänerannikul asuvate laevavrakkide kaardistamisel, kuid kõrvuti sellega on dokumenteeritud ka teistsuguse funktsiooniga veealuseid mälestusmärke. Nii näiteks uuriti 1997–1998 Tallinna lahes 1985. a avastatud kivi- ja palkehitise jäänuseid, mis osutusid 17. sajandil Tallinna sadamasse viiva laevatee kaitseks rajatud merepatareiks. Viimaste aastate üheks silmapaistvamaks tulemuseks on 1893. a Soome lahes uppunud soomuslaeva Russalka vraki avastamine. Siseveekogudel toimunud ekspeditsioonidest väärivad eraldi nimetamist uurimistööd Kagu-Eestis, kus mitmes kohas leiti nii varauusaegseid asustusjälgi (Võhandu jõgi, 2002 Ilves) kui ka Teises maailmasõjas hävinud Vene sõjalennuk (Rõuge Liinjärv, 2002 Ilves).

Esemuurimus

Nagu eelpool selgus, pärinevad esimesed teated uusaegsete esemete kogumise kohta Eestis juba 18. sajandist. Esmajoones hõlmas toonane kogumine kunstipärasemaid või terviklikumalt säilinud asju. Katkendlikke või arheoloogilistel kaevamistel päevavalgele tulnud hiliseid esemeid peeti tookord veel ebahuvitavaks ning alles 1930. aastate teisel ja 1940. aastate esimesel poolel ilmusid esimesed kunstiajaloolisest vaatekohast lähtuvad ülevaated uusaegsetest esemetest (Neumann 1935b; Strauss 1944; varasemaid uurimistulemusi kokkuvõtvalt: Strauss 1969). Ka järgnevad, nii arheoloogilisi kui ka kirjalikke allikaid ühendavad ülevaated Eesti klaasitööstusest (Roosma 1966; 1969) olid ajendatud pigem esteetilisest ning ajaloolisest rõhuasetustest. Selline olukord kestis kuni 1990. aastate alguseni, mil 16.–19. sajandi esemeline kultuur kui infoallikas hakkas vabanema kahest kõige enam rõhuvast küsimusest ehk sellest, kui väärtuslik on konkreetne ese kunstiajaloolisest seisukohast ning milline on tema täpne vanus. Selle tulemusena on viimase pooleteise aastakümne jooksul uusaegse arheoloogilise materjali analüüs tasapisi muutumas kontekstuaalsemaks, kuigi tuleb tõdeda, et enne eseme *tähtsuse* mõistmist peab teadma eseme *olemust* – ilma alusteadmistega (vanus, funktsioon, levik jms) välja selgitamist/uurimist võivad materjali põhjal tehtud järeldused uusaegse ühiskonna tarbimis- ja käitumisharjumuste kohta olla sügavalt eksitavad.

Seetõttu tuleb tunnistada, et uusaegse arheoloogilise materjali tõlgendamisel oleme veel üsna alguses. Vahest on esemeuurimuslikust seisukohast kõige paremini kaetud keraamika ja varauusaegsete müntide ning nende käibeareaalide uurimine. Esimene valdkond hõlmab esmajoones 16. sajandi kahleid ning nendel kujutatud ikonograafia tõlgendamist teoreetilisest vaatenurgast (nt Vunk 2000). Mõningaid üldistusi on tehtud ka 16.–18. sajandi savinõude ja savipiipude põhjal (Russow 2001; 2005a-b; Tvauri 2004b), kuid nii kahlite kui ka tarbekeraamika puhul on enne materjali süstemaatilist läbitöötamist veel vara kauguleulatuvateks järeldusteks 17.–19. sajandi ühiskonnaprotsesside kohta Eestis. Üht-teist on saavutatud veel Eesti varauusaegsete müntide ja ehteide publikatsioonidel (nt Kiudsoo 2000; 2002), aga siingi tuleb loota, et sarnaselt keraamika ning teiste arheoloogiliste leiurühmadega jõutakse materjali esitamisest peatselt selle tõlgendamiseni.

Kokkuvõte

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et paralleelselt arheoloogiateaduse arenguga mujal maailmas on ka Eestis alates 1990. aastatest üha enam jõutud järeldusele, et ajaloolise aja (s.o 13.–20. saj) objekte tuleb sarnaselt muinasaegsete mälestistega käsitleda ühtse tervikuna. Nagu näitavad viimaste aastate tendentsid, süveneb üha enam arusaam, et kirjalike allikatega kaetud perioodi ühe osa (s.o 13.–17. saj) meelevaldne eelistamine teisele (s.o 18.–20. saj) on kunstlik ning et mälestise arenguloo dešifreerimisel väärivad võrdset tähtsust mõlemad (vt ka Saluäär *et al.* 2004, 187).